
Ο ΜΟΝΤΑΙΓΝΕ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ¹

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΤΡΟΓΙΑΝΝΟΣ

Η διαμάχη ανάμεσα στο σύγχρονο και στον παραδοσιακό στοχασμό επικεντρώνεται με οξύτητα στην αντινομία μεταξύ ιστορίας και φιλοσοφίας, που εκλαμβάνεται ως διαμάχη μεταξύ ζωντανού και νεκρού. Από τη μια πλευρά, η αδρανής, άκαμπτη, δογματική και αυταρχική παράδοση τίθεται ως αλήθεια αποκομμένη από την ελευθερία της ορθολογικής κρίσης. Από την άλλη πλευρά, η αυτόνομη σκέψη συλλαμβάνεται ως σύνολο, το οποίο περιέχει όλες τις φιλοσοφικές και επιστημονικές δυνατότητες του λόγου, που δεν εξαρτάται από τις παραδοσιακές προλήψεις και προκαταλήψεις.

Η διαμάχη αυτή ανανεώνεται συνεχώς, αφού η ερμηνεία των έργων αναπτύσσεται με όλες τις κριτικές δυνατότητες, για να προσδιορίσει εκ νέου τη θέση και τη φύση του ανθρώπινου λόγου, σε σχέση προς τα θεμελιώδη ζητήματα που θέτει η φιλοσοφία. Στην αέναη αυτή διαδικασία, ο Montaigne δηλώνει και αντιπροσωπεύει την παράδοξη, αλλά αποφασιστική στιγμή του διαλόγου μεταξύ φιλοσοφίας και παράδοσης, όπου η προβληματική του συλλογισμού (και οι επιπτώσεις του στις

1. Το άρθρο φέρει τον ίδιο τίτλο με τη γνωστή και σημαντικότερη φιλοσοφική ανακοίνωση της 9.11.1964 από τον Martial Gueroult ο οποίος υποστήριξε ότι ο Montaigne αποδέχεται και ταυτόχρονα απορρίπτει την προσφυγή στην παράδοση. Το στοιχείο αυτό δείχνει, κατά τον Gueroult, την ασαφή και αναποφασιστική θέση του Montaigne σε μια εποχή πνευματικής αστάθειας και μεταβατικότητας. Βλ. M. Gueroult, «Montaigne et la tradition philosophique», *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, 5e série, tome L (1964).

προαναφερθείσες ιδέες) διενεργείται με σκοπό όχι να αποκαλυφθεί η διαχρονική και σταθερή ουσία των φιλοσοφικών δογμάτων, αλλά να περιγραφεί ο άνθρωπος ως πρόβλημα. Η πορεία που ο Montaigne ακολουθεί με βάση την απόρριψη, αλλά και την αποδοχή της φιλοσοφικής παράδοσης, οδηγεί από την άρνηση των αλλοτριώσεων στην ανθρώπινη κατάσταση ως ελευθερία και γνώση και από την αμφιβολία σε πεποιθήσεις που υπόκεινται στην εσωτερική τους σχετικότητα².

Με μια πρώτη ματιά, σκεπτικισμός εκλεκτικός και πολυμαθής φαίνεται να είναι τα δύο σημεία που προσδιορίζουν τη στάση του Montaigne απέναντι στη φιλοσοφική παράδοση. Και όπως κάθε σκεπτικισμός έχει δύο όψεις, έτσι κι εδώ τίποτε δεν είναι αληθινό, αλλά και τίποτε δεν είναι λάθος. Η άρνηση αναγνώρισης της απόλυτης αλήθειας ταυτόχρονα περιορίζει (ή καλύτερα καταργεί) τη δυνατότητα να απορριφθούν όλες οι γνώμες ως ψευδείς και λαθεμένες. Αντίθεση, διαμάχη, αναίρεση και ένταση ιδεών είναι τα μέσα που η αλήθεια απαιτεί και μεταχειρίζεται, για να αποκαλυφθεί:

Η αλήθεια παρουσιάζει κωλύματα, ενοχλήσεις και ασυμβατότητες απέναντί μας. Μας χρειάζεται συχνά να εξαπατήσουμε, για να μην εξαπατηθούμε, και να κλείσουμε τα μάτια, να αποκοιμίσουμε το λογισμό μας...³.

Η αλήθεια τρέφεται εκκρίνοντας το δικό της δηλητήριο: την πίστη ότι η άρνηση κάθε αλήθειας αποκαλύπτει ένα νέο είδος αλήθειας, επειδή το *revers* της αλήθειας έχει πολλές μορφές και απροσδιόριστο πεδίο⁴. Η αλήθεια είναι το επιδιωκόμενο, αλλά δεν προσφέρεται άμεσα και αδιαμεσολάβητα. Γι' αυτό η σκέψη ακολουθεί διαδοχικά και προοδευτικά τη δική της κίνηση και τους δικούς της ρυθμούς. Με άλλα

2. Στα έργα του Montaigne οι παραπομπές γίνονται κατά διδύλιο, κεφάλαιο (δοκίμιο) και σελίδα. Οι συγκεκριμένες εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν είναι: (α) *Essais*, livre 1, Paris: Flammarion, 1969, (β) *Essais*, livre 2, Paris: Flammarion, 1969 και (γ) *Essais*, livre 3, Paris: Gallimard, 1965.

3. *Essais*, III, X 283.

4. Βλ. *Essais*, II, IX 74.

λόγια, η σκέψη διαδραματίζεται στους ρυθμούς της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας: η απόρριψη του απόλυτου φέρνει στην επιφάνεια τη σχετικότητα και τον πλούτο της γνώμης.

Οι φιλοσοφικές ιδέες για τον Montaigne ούτε υπάρχουν για να τις ανακαλύψουμε ούτε οργανώνονται σύμφωνα με κάποιο προκαθορισμένο εννοιολογικό πλάνο ούτε μπορούν να ισχυρίζονται ότι ανασυστήνουν λογικά την ολότητα του είναι. Η ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης, δείχνοντας την ποικιλόμορφη δυνατότητα του ανθρώπινου λόγου, πιστοποιεί την αβεβαιότητα, τη σύγκρουση και την αλληλοαναίρεση των φιλοσοφικών δογμάτων, στην προσπάθειά τους να θεμελιώσουν την καθολική γνώση⁵. Για τον Montaigne, κάθε ιστορική γνώση αναφέρεται στη γνώση μιας μορφής λόγου και στη γνώμη του, την οποία μεταχειρίζεται ως θεμέλιο. Η γνώμη ως προσωπική ενεργοποίηση δείχνει όχι την ολοκλήρωσή της και άρα τη θέσπισή της ως ιδεατή, αναγκαστική και οικουμενική αξία, αλλά την ικανότητά της να αυτοπροσδιορισθεί απέναντι σε άλλες γνώμες. Πρόκειται για ιστορικό δεδομένο συγκεκριμένο και ιδιαίτερο, για παράδοση κλειστή, αλλά χρήσιμη:

Σε αυτή την πρακτική των ανθρώπων σκέφτομαι να συμπεριλάβω κυρίως αυτούς που δεν ζουν παρά στη μνήμη των βιβλίων. [Ο άνθρωπος] θα παρατηρήσει, με μέσο τις ιστορίες αυτές, τις μεγάλες ψυχές των καλύτερων αιώνων. Είναι μάταια μελέτη αυτή που επιθυμεί, αλλά, επειδή επιθυμεί, είναι ανεκτίμητη μελέτη αγαθού⁶.

Έτσι, η σκεπτικιστική θεώρηση των φιλοσοφικών δογμάτων στον Montaigne καταλήγει όχι στο να εξαλείψει το φιλοσοφικό παρελθόν, αλλά στο να το μεταχειριστεί ως *historia*

5. Οι γνώσεις των φιλοσόφων – ακόμη και τα πιο αυστηρά πνεύματα μεταξύ άλλων – δεν μπορούν να πείσουν για το αντίθετο, επειδή, συγκρινόμενοι μεταξύ τους, δεν αποκαλύπτονται παρά αντιτιθέμενοι και αλληλοσυγκρουόμενοι: Δημόκριτος και Ηράκλειτος (βλ. *Essais*, I, I 357-360), Επίκουρος και Καρνεάδης (βλ. *Essais*, II, XVI 238-294), Κικέρων και Πλίνιος (βλ. *Essais*, I, XXXIX 198, XL 301-306), Στωικοί και Επικούρειοι (βλ. *Essais*, II, XI 91-94).

6. *Essais*, I, XXVI 204.

stultitiae: μέσω της κατανόησης των παρεκτροπών του λόγου, η ιστορία τείνει να μας οδηγήσει στην καλύτερη χρήση των ιστοριών. Ο Montaigne δεν επιδιώκει να κατανοήσει την ιστορική σημασία συγκεκριμένων φιλοσοφικών δογμάτων, αλλά αποδέχεται τις ιστορικές γνώμες με τις ποικιλομορφίες και τις αντιθέσεις τους⁷ ως ιδιαίτερες εκφράσεις του ανθρώπινου πνεύματος ενός γνωστικού τομέα, μιας εποχής ή καλύτερα, μιας προσωπικής γνώμης:

Από το διάβασμα των ιστοριών που είναι το θέμα όλων των επωνύμων, συνήθισα να ερευνώ ποιοι από αυτούς είναι οι συγγραφείς. Αν είναι άτομα που δεν έχουν άλλο επάγγελμα από τα γράμματα, μαθαίνω από αυτούς τον τρόπο και τη γλώσσα. Αν είναι γιατροί, τους πιστεύω πιο πολύ γι' αυτά που μας λένε για τη θερμοκρασία του αέρα, για την υγεία και την κράση των πριγκήπων, για πληγές και αρρώστιες. Αν είναι νομομαθείς, πρέπει να αποκομίσουμε τις επιχειρηματολογίες για το δίκαιο, για τους νόμους, για την εγκαθίδρυση των κυβερνήσεων και άλλα παρόμοια. Αν είναι θεολόγοι, πρέπει να μάθουμε για τις υποθέσεις της εκκλησίας, για αφορισμούς, για απαλλαγές και γάμους. Αν είναι αυλικοί, μαθαίνουμε τις συνήθειες και τις τελετές. Αν είναι άνθρωποι του πολέμου, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι κυρίως οι αφηγήσεις των εκστρατειών όπου παρευρέθησαν αυτοπροσώπως. Αν είναι πρεσβευτές, θα μάθουμε τις ραδιουργίες, τις πονηριές, τους ελιγμούς και τον τρόπο να τους χειριζόμαστε⁸.

Ο καταμερισμός αυτών των ιστοριών φαίνεται να υπονοεί πως η κάθε ιστορία διέπεται από έναν ιδιαίτερο, εσωτερικά αρμόδιο, αλλά πάντοτε σχετικό λόγο. Η πνευματική ζωή και οι εκφράσεις της έχουν χαρακτήρα απόλυτα ατομικό. Αυτή η εξέταση της ιστορίας περικλείει ένα σκεπτικισμό ιστορικό, επειδή καταστρέφει και αγνοεί την ιστορία αυτή καθαυτή υπέρ εκείνης της αντίληψης που πρεσβεύει την

7. Βλ. *Essais*, I, XXVI 199.

8. *Essais*, I, XVII 116.

αδυναμία σύστασης της φιλοσοφίας της ιστορίας ως αντικειμενικής μελέτης θετικών δεδομένων. Τα φιλοσοφικά δόγματα, εξεταζόμενα ανεξάρτητα από κανόνες γενικής εξήγησης, θεωρούνται δεδομένα: το ενδιαφέρον τους δείχνει τη διάθεση του ανθρώπινου πνεύματος (παρά την εσωτερική οργάνωση, βεβαιότητα και αποτελεσματικότητα της φιλοσοφικής σκέψης) να αναλύει θετικά και επιστημονικά τα πράγματα.

Έτσι φαίνεται πως ο Montaigne χρησιμοποιεί την ιστορία και τη φιλοσοφική παράδοση με διπλό στόχο. Αφενός, η παράδοση διασχίζεται από τη μία άκρη στην άλλη, για να αποδειχθεί το πεπερασμένο, δηλαδή η αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος. Αφετέρου, πίσω από τις διχογνωμίες δεν βρίσκεται το χάος ή η εγκατάλειψη του ανθρώπου, αλλά η δύναμη της πίστης. Από αυτή τη χρησιμοποίηση της παράδοσης ο Montaigne επανέρχεται, μέσω της κριτικής της γνώσης και της πυρρωνικής φιλοσοφίας, στα θέματα της *historia stultitiae*⁹.

Ο Montaigne γνώρισε τη σκέψη των σκεπτικιστών της αρχαιότητας από τον Διογένη τον Λαέρτιο, τους Ακαδημαϊκούς του Κικέρωνα και, βέβαια, από τον Σέξτο τον Εμπειρικό¹⁰. Το ουσιώδες αυτής της επαναδιοργανωμένης και ανανεωμένης κληρονομιάς, που προσδιορίζει τη σχέση του Montaigne με τη φιλοσοφική παράδοση, βρίσκεται στην απολογία του Raymond Sebond (απόδοση στα γαλλικά του ονόματος του καταλανού θεολόγου Ramon da Sibiuda, του οποίου το βιβλίο μετέφρασε ο Montaigne ύστερα από παράκληση του πατέρα του γύρω στο 1569)¹¹. Ο Sebond επιχείρησε να αποδείξει ορθολογικά όλα τα χριστιανικά δόγματα χωρίς προσφυγή στην αποκάλυψη. Δηλώνοντας την πρόθεσή του να υπερασπίσει το έργο του Sebond, ο Montaigne χωρίζει τους επικριτές του σε δύο κατηγορίες, με κριτήρια αφενός τον προσανα-

9. Βλ. M. Gueroult, *Histoire de l'histoire de la philosophie*, Paris: 1984, 158.

10. Βλ. A. Tournon, *Montaigne en toutes lettres*, Paris: 1989, 81-89.

11. Βλ. J. Cloppin, «Montaigne traducteur de Raymond Sebond», *Mémoires et travaux publiés par des professeurs des facultés catholiques de Lille*, fasc. XXXI 1925.

τολισμό τους και αφετέρου την κριτική που άσκησαν στον Sebond.

Για τους *fidéistes*, ο Sebond επιχειρεί με ριψοκίνδυνο τρόπο και αβάσιμα επιχειρήματα να στηρίξει την αλήθεια της πίστης στον ανθρώπινο λόγο. Ο Sebond βασίζεται στην αρχή ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο ως άψογο και τέλειο αρχιτεκτονικό οικοδόμημα και άφησε παντού τα ίχνη Του. Το γεγονός ότι τα ίχνη του Θεού δεν είναι αντιληπτά και κατανοητά οφείλεται στην ανθρώπινη βλακεία. *Πιστεύω* σημαίνει ότι αποδέχομαι ως αληθινό εκείνο που ο Θεός απεκάλυψε, επειδή το απεκάλυψε. Η μέθοδος του απολογητισμού συνίσταται λοιπόν στο να αποδείξει ότι όλες οι διαβεβαιώσεις της Βίβλου είναι επιβεβαιωμένες από αυτό που γνωρίζουμε για τη φύση¹². Η αξιωματική υπόθεση του Sebond κατευθύνει τη διερεύνηση και την παρατήρηση του Montaigne. Έτσι π.χ. ο άνθρωπος έχει τη φυσική δυνατότητα (που υπόκειται σε αλληλοδιαδοχή αιτιών) να συμπεραίνει την αναγκαιότητα του θείου από τις περιορισμένες παραγωγικές ιδιότητες, την απολυτότητα και την τελειότητα του θείου. Ο απολογητισμός απλοποιεί τις διαδικασίες, για να πορευθεί ο άνθρωπος στην αλήθεια, αλλά αυτό δεν οδηγεί στην πίστη, επειδή δεν αποκαλύφθηκε από τη θεία χάρη. Ο απολογητισμός προετοιμάζει τη ψυχή να δεχθεί τη θεία χάρη. Έτσι η απάντηση του Montaigne είναι: η αληθινή πίστη προέρχεται βέβαια από τη θεία χάρη και δεν στηρίζεται στο Λόγο, αλλά είναι θεμιτό να θέτει στην υπηρεσία της τις φυσικές αρχές και τις ανθρώπινες δυνατότητες που ο Θεός χάρισε στον άνθρωπο¹³ – θέση που αποτελεί έμμεση κριτική των αντιλήψεων και των πράξεων τόσο των φανατικών καθολικών όσο και των φανατικών προτεσταντών.

Η απάντηση του Montaigne στους φανατικούς προτεστάντες (που καταλαμβάνει τα δύο τρίτα των δοκιμίων της απολογίας) είναι περισσότερο σύνθετη και στρατηγική: η αναίρεση

12. Βλ. *Essais*, II, XII 113-114.

13. «Είναι καλό ο άνθρωπος να προσαρμόσει στην υπηρεσία του τα φυσικά και ανθρώπινα εργαλεία που μας έδωσε ο Θεός». *Essais*, II, XII 6.

των ορθολογιστών επιβάλλει να αποδειχθεί η ματαιότητά τους μέσω της γενικής κριτικής των ανθρώπινων επιχειρημάτων και λόγων, με αποτέλεσμα βέβαια να καταρρεύσει τόσο ο ορθολογισμός του Sebond όσο και εκείνος των αντιπάλων του. Η διερεύνηση και η εξέταση των φιλοσοφικών δογμάτων από τον Montaigne ταξινομείται σε τρία είδη: (I) Δογματικοί που σκέπτονται ότι ανακάλυψαν και κατέχουν την αλήθεια¹⁴. (II) Σκεπτικιστές που, απογοητευμένοι και απελπισμένοι από την αναζήτηση της αληθείας, κρίνουν ότι η αλήθεια δεν γίνεται αντιληπτή ή κατανοητή με ανθρώπινα μέσα¹⁵. (III) Πυρρωνιστές που διατείνονται ότι βρίσκονται πάντα στην αναζήτηση της αλήθειας¹⁶. Αποδεχόμενος τις ιδέες των Πυρρωνιστών, ο Montaigne υποστηρίζει ειρωνικά ότι οι δογματικοί δεν απέκτησαν ένα πρόσωπο βεβαιότητας παρά μόνο για να έχουν *meilleure mine*¹⁷, επειδή, διαλύοντας τις αμφιβολίες τους, δεν οικοδόμησαν θεωρίες παρά μέσω της διανοητικής εξάσκησης. Αν δεν κατανοηθούν έτσι, πως αλλιώς θα μπορούσαμε, διερωτάται ο Montaigne, να τους συγχωρήσουμε τόσο τη μεγάλη αστάθεια, ποικιλία και ματαιότητα γνώμων, που έχουν παραχθεί από αυτά τα υπέροχα και αξιοθαύμαστα πνεύματα¹⁸; Το επιχείρημα του Montaigne απέναντι στους ισχυρισμούς των φιλοσοφικών δογμάτων και αιρέσεων είναι: *veritas una error multiplex*. Κάθε φιλοσοφία, από τη φύση της και τον ισχυρισμό της ότι είναι αποκάλυψη της αλήθειας, συνιστά εξ ορισμού απόρριψη όλων των άλλων. Εκείνο που καταλείπει κάθε φιλοσοφική ιδέα δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σάρκα από όπου τρέφεται και μεταμορφώνεται σε μια άλλη αλήθεια, καταστρέφοντας βέβαια την ιδέα στην οποία έχει στηριχθεί και από την οποία έχει κατά ένα τρόπο επωφεληθεί. Αυτό δεν σημαίνει πως, επειδή όλα τα φιλοσοφικά δόγματα είναι εξίσου αποδεκτά, πρέπει να υποθέσουμε μια συμφωνία

14. Βλ. *Essais*, II, XII 168.

15. Βλ. *Essais*, II, XII 168.

16. Βλ. *Essais*, II, XII 169.

17. Βλ. *Essais*, II, XII 173.

18. Βλ. *Essais*, II, XII 178.

περιεχομένου ως οικουμενική. Η πλέον οικουμενική ιδιότητα των φιλοσοφικών δογμάτων είναι η ποικιλομορφία. Η φράση αυτή είναι η τελευταία του δεύτερου βιβλίου των *Essais*. Η μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας επιβεβαιώνει ότι η φιλοσοφική παράδοση στηρίζεται καθ' ολοκληρία στη διαφορά.

Οι φιλόσοφοι και οι δογματικοί ηθικολόγοι ισχυρίζονται ότι ομολογούν αυτό που υπάρχει. Δείχνουν έτσι πως οφείλουμε να ζήσουμε σύμφωνα με τους νόμους του Θεού και της φύσης· παραπέμπουν στη ροπή της ανθρώπινης υπόστασης και στη θέση της μέσα στο Σύμπαν, όταν θα ανακαλύψει την ουσία της. Ο Montaigne έχοντας συνειδητοποιήσει το συμπτωματικό της σκέψης τους, εκθέτει τις προσωπικές του πεποιθήσεις, και μάλιστα με αυτηρότητα αξιοθαύμαστη, για να δείξει τις υπερβολές, τα αδιέξοδα και τη ματαιότητα των επιχειρημάτων τους. Η ιδέα του Θεού του δίνει τη δυνατότητα να δείξει, διασκεδάζοντας με αναλογικούς συλλογισμούς, την αφερεγγυότητα των ανθρωπομορφικών επιχειρημάτων¹⁹ τόσο των φιλοσόφων όσο και του Sebond. Η έννοια του Σύμπαντος του δείχνει το περιορισμένο της ανθρώπινης δυνατότητας και την άγνοια της, αφού η λειτουργία του Σύμπαντος εξηγείται με βάση το μοντέλο των τεχνικών κατασκευών²⁰. Τέλος, η έννοια του ανθρώπου του δίνει τη δυνατότητα να εξετάσει, στηριζόμενος στον Λουκρήτιο, τις λειτουργίες του σώματος και της ψυχής, καθώς και τα επιχειρήματα ενάντια στο άυλο και το αθάνατο της ανθρώπινης υπόστασης, ούτως ώστε να φανερώσει την αναγκαιότητα του θείου λόγου²¹.

Απέναντι λοιπόν στους *fidéistes*, που πρέσβευαν την οριστική εξαφάνιση του Λόγου και την υποταγή της ανθρώπινης σκέψης στην πίστη, ο Montaigne προβαίνει στη διάκριση μεταξύ λόγου και πίστης, αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα της συμφωνίας τους ή, καλύτερα, την υπηρετική λειτουργία του λόγου προς την πίστη. Ο ανθρώπινος λόγος θεμελιώνεται

19. Βλ. *Essais*, II, XII 178.

20. Βλ. *Essais*, II, XII 196.

21. Βλ. *Essais*, II, XII 202-203, 214-219.

στο φυσικό λόγο, ο οποίος όμως είναι αποκάλυψη της αυθεντίας του Θεού. Ο λόγος επιχειρηματολογεί, αναζητώντας πάντοτε στη φύση και στον άνθρωπο, όχι τις αρχές και τις βάσεις των επιχειρημάτων του, αλλά τη φυσική έκφραση του Θεού. Η εκκίνηση από το δεδομένο, ο ορισμός και η ανάπτυξη του περιεχομένου του, η καταβολή κάθε προσπάθειας μέσω επιλεγμένων αναλογικών σχέσεων και ομοφωνιών του φυσικού με το υπερβατό – όλα δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο ο λόγος μπορεί να υποψιασθεί το θείο. Δείχνουν δηλαδή το πώς ο λόγος μπορεί να πορευθεί προς την αποκάλυψη, τους όρους ίσως μιας καθαγιασμένης επιστήμης, όχι όμως το περιεχόμενο της πίστης, που δεν απορρέει από την ορθολογική διαδικασία, αλλά είναι συναίσθημα και βίωμα. Απέναντι στην πληθώρα των φιλοσοφικών αιρέσεων, που ισχυρίζονται ότι αποκαλύπτουν την αλήθεια, οργανώνουν τη γνώση και την πράξη με βάση την παντοδυναμία του ορθολογισμού, ο Montaigne δείχνει τις αυταπάτες του υπολογισμού, το άκαμπτο του λόγου, το αφηρημένο των γενικεύσεων και τις ανθρωπομορφικές προβολές του²². Με άλλα λόγια, δείχνει την αδυναμία του λόγου να θεσπίσει μια μοναδική, αιώνια και αμετάβλητη αλήθεια. Οι δογματικές αντιθέσεις του λόγου και η αντινομία των μορφών του δείχνουν όχι μόνο το ριζοσπαστικό πνεύμα των φιλοσόφων, αλλά και την αδυναμία της σκέψης μπροστά στο καθολικό που την υπερβαίνει. Ο δογματισμός και η αίρεση είναι απόρροιες του πεπερασμένου λόγου που αυτοαναγορεύεται οικουμενικός. Αντί λοιπόν να αναζητήσει κοινές αρχές στις προηγούμενες φιλοσοφικές θεωρήσεις, ο Montaigne τις αρνείται, καταστρέφοντας τον οποιονδήποτε ορθολογισμό μπορεί να τις διέκρινε. Στη θέση τους όμως δεν βάζει το χάος, αλλά την αναγκαιότητα του θείου. Ο σκεπτικισμός απέναντι στην πιθανότητα της μεταφυσικής σημαίνει διάλυση της πίστης σε μια οικουμενική φιλοσοφία που θα είναι οδηγός του ανθρώπου, όπως επίσης και διάλυση της πίστης στο λόγο, για να αναφανεί το αναπόφευκτο της πίστης στο θείο. Μέσα από τις μορφοποιήσεις, μεταπτώσεις και υ-

22. Βλ. *Essais*, III, XIII 359.

περβολικές γενικεύσεις του λόγου, ο Montaigne μπορεί πράγματι να επανέρχεται σε ζητήματα θεολογικά. Αλλά αυτό το κάνει για να δείξει την αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος και τα όρια που το πνεύμα ποτέ δεν θα μπορέσει να υπερβεί. Εντέλει, ο Montaigne δεν επιχειρηματολογεί υπέρ του θείου, επειδή αγνοεί την αλήθεια ή δεν πιστεύει σε αυτήν.

Η παράξενη αυτή επιχειρηματολογία μπορεί να εξηγηθεί από τη μέριμνα που ο Montaigne επιδιώκει να θεραπεύσει. Η τακτική του Montaigne δεν σκοπεύει να αποκαλύψει τις αλήθειες, αλλά να φανερώσει τα λάθη, ούτως ώστε να γεννηθεί η δυσπιστία²³. Το ζήτημα για τον Montaigne δεν είναι να μάθει αν κάποια ερμηνεία της αλήθειας είναι υπερασπιστέα, αλλά να ανακαλύψει τις συνέπειες που αυτή έχει για τον ίδιο τον άνθρωπο. Πρόκειται για παράδοξη εφαρμογή του πυρρωνικού συλλογισμού:

Αυτό τον τελευταίο τρόπο έκφρασης δεν πρέπει να τον χρησιμοποιήσουμε παρά ως ακραία λύση. Πρόκειται για μια απέλπιδα προσπάθεια, όπου πρέπει να εγκαταλείψουμε τα όπλα μας, ώστε να κάνουμε να χάσει ο αντίπαλος τα δικά του²⁴.

Αυτός ο φιλοσοφικός προσανατολισμός, που επαναπροσδιορίζει με ακρίβεια το πυρρωνικό συλλογισμό υπολογίζοντας τις λογικές δυσκολίες και τους κινδύνους μιας φιλοσοφίας της ριζοσπαστικής αμφιβολίας, θέτει ως προϋπόθεση μια «*pure, entière et très-parfaite surceance et suspension de jugement*»²⁵. Η προϋπόθεση όμως αυτή δεν οδηγεί σε κατάσταση απόλυτης αμφιβολίας, αλλά σε μια αρχέγονη και πρωταρχική βεβαιότητα. Το να πεις αμφιβάλλω ή αγνοώ σημαίνει να αποδεχθείς τη βεβαιότητα ότι γνωρίζεις ήδη πως αγνοείς. Το φυσικό του ανθρώπου είναι η αμέλεια, η απλότητα και η άγνοια. Η αβεβαιότητα που διακρίνει την ανθρώπινη κατά-

23. Βλ. *Essais*, II, XII 179.

24. *Essais*, II, XII 223.

25. *Essais*, II, XII 171.

σταση αίρεται με την αναγνώριση των παραπάνω αρχών²⁶.

Ο ριζοσπαστικός σκεπτικισμός του Montaigne ανακοινώνεται με την έκπτωση των δυνατοτήτων του ανθρώπινου λόγου και την έλλειψη εμπιστοσύνης στις διαφωτιστικές ικανότητες του υποκειμένου – διαπίστωση που, ας μη λησμονούμε, επιτυγχάνεται με τη νόηση, αφού ο Montaigne έχει προσφύγει γι' αυτό το σκοπό σε πυρρωνικό συλλογισμό. Η αναζήτηση λύσεων δεν πλουτίζει τη ζωντανή εμπειρία του ανθρώπου, αλλά δηλώνει την αναρμοδιότητα και την αδυναμία της λογικής του υπόστασης. Η σκεπτικιστική εξήγηση των φιλοσοφικών δογμάτων αποκαλύπτει τη σκεπτικιστική κατάσταση του ανθρώπινου πνεύματος. Η μελέτη της φιλοσοφικής παράδοσης οδηγεί τον Montaigne στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια πνευματική πραγματικότητα που δεν φανερώνει μόνο την απροσδιοριστία που τη διέπει, αλλά και την αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος:

Αν μου χρειάζεται να δω τελικά κατά πόσον είναι στη δύναμη του ανθρώπου να βρει αυτό που ψάχνει και αν αυτή η αναζήτηση που χρησιμοποίησε τόσους αιώνες τον πλούτισε με κάποια στέρεα αλήθεια, πιστεύω ότι θα μου εξομολογηθεί, εφόσον μιλά συνειδητά, πως όλο το απόκτημα που αποκόμισε από μια τόσο πολύχρονη αναζήτηση είναι κατά πόσον έμαθε να αναγνωρίζει την αδυναμία του. Την άγνοια που βρίσκεται από φυσικού μέσα μας, την έχουμε μετά από πολύ μεγάλη επαλήθευση και επικύρωση²⁷.

Η ιστορική κατανόηση και οι αλλαγές της βεβαιώνουν αυτό που είναι σταθερό στην ανθρώπινη ύπαρξη, δηλαδή την άγνοια. Αντί λοιπόν να προτείνει μεθόδους που θα απαιτούσαν προκαθορισμένους σκοπούς και πολύπλοκες διαδικασίες, ο Montaigne στηρίζεται στην αμεσότητα και την αυθορμησία

26. Βλ. τις σχετικές απόψεις του Maurice Merleau-Ponty στα (α) «Préface» στο *Essais*, III, (β) *Le visible et l' invisible*, Paris: 1964, 319 και (γ) *La prose du monde*, Paris: 1969, 26.

27. *Essais*, II, XII 166.

της συνειδητοποίησης της άγνοιας. Η πρωταρχική άγνοια ως κατάσταση της ανθρώπινης φύσης δεν έχει τίποτε να αποκομίσει από τη φιλοσοφική παράδοση που σκοπεύει να εξηγήσει ορθολογικά τον κόσμο. Ή, αντίθετα, η φιλοσοφική παράδοση βρίσκει με τον Montaigne μια θέση παράξενα ριζοσπαστική, θέση που διαχωρίζει την ιστορία από τη φιλοσοφία. Με άλλα λόγια, ο Montaigne αφαιρεί από την ιστορία το ορθολογικό της περιεχόμενο, που το ανθρώπινο πνεύμα θα μπορούσε να οριοθετήσει και από το οποίο η ιδέα της πίστης θα μπορούσε να αντλήσει επιχειρήματα.

Τη συμμετοχή που έχουμε στη γνώση της αλήθειας, όποια κι αν είναι αυτή η αλήθεια, δεν την αποκτήσαμε διόλου με τις ίδιες μας τις δυνάμεις. Ο Θεός μάς το έμαθε αρκετά με μάρτυρες, απλούς και αμαθείς, που διάλεξε από το πλήθος για να μας εισαγάγει στα θαυμαστά του μυστικά. Η πίστη δεν είναι απόκτημα. Είναι αγνό δώρο της γενναιοδωρίας του άλλου. Δεν είναι μέσω του λόγου ή μέσω του πνεύματός μας που δεχθήκαμε τη θρησκεία μας. Είναι από κυριαρχία και από ξένη εντολή. Η αδυναμία της κρίσης μας μας βοηθάει γι' αυτό παραπάνω από τη δύναμη και η τύφλωσή μας περισσότερο από την οξυδέρκειά μας. Με τη μεσολάβηση περισσότερο της άγνοιάς μας και όχι της επιστήμης μας γινόμαστε σοφοί από αυτή τη θεία γνώση²⁸.

Κατ' αυτό τον τρόπο, η πίστη δεν δίδεται ως πεποίθηση της γνώσης, αλλά ως πράξη ελευθερίας και εκδήλωση της βούλησης. Το αποτέλεσμα της πίστης είναι μια απόφαση: να αποκλεισθεί η αμφιβολία. Η πίστη είναι η αναίρεση της αμφιβολίας. Αυτός που αμφιδάλλει δεν μπορεί να αποφανθεί ποτέ συμπερασματικά, επειδή δεν θέλει να θεωρηθεί πως έχει εξαπατηθεί. Αντίθετα, η πίστη είναι ένα γίγνεσθαι, που αποκλείει τη ρευστότητα της άμεσης αντίληψης, το αβέβαιο και το πιθανό. Η πίστη είναι, εν τέλει, η άρση των αντιφάσεων και των διχογνωμιών.

28. *Essais*, II, XII 166.

Αν η ερμηνεία της σκέψης του Montaigne περιορίζεται στο να αποκαλυφθεί η άγνοια και η αδυναμία της ανθρώπινης φύσης για να θεμελιωθεί καλύτερα η πίστη και αν η χρήση της φιλοσοφικής παράδοσης δεν εξυπηρετούσε παρά αυτόν το σκοπό, τότε ο Montaigne θα μπορούσε να καταταχθεί ως καθαρός εκφραστής της *historia stultitiae*²⁹: της αντίληψης, δηλαδή, που οριοθετεί τις δυνατότητες της ανθρώπινης σκέψης και την αναζήτηση, για να αποκαλυφθεί η ενότητα και μοναδικότητα του Θεού. Η μελέτη της φιλοσοφικής παράδοσης δεν είναι παρά προπαιδευτική διαδικασία, που δείχνει πως ο άνθρωπος δεν μπορεί να φτάσει στην πληρότητα του αληθινού με τις δικές του δυνάμεις, παρά μόνο αν στηριχθεί στην πίστη.

Όμως μια τέτοια περιοριστική ερμηνεία της διανοητικής πορείας του Montaigne εν ονόματι της προσήλωσής του στο δόγμα του καθολικισμού αδικεί τη σκέψη του³⁰. Σίγουρα ο Montaigne φοβάται την πλάνη και δυσπιστεί μπροστά στη βεβιασμένη και άκριτη αποδοχή των αντιλήψεων του άλλου, αλλά αυτό γίνεται με σκοπό να αγγίξει ο άνθρωπος τη φρόνηση. Τα *Essais* είναι, σε τελευταία ανάλυση, η άσκηση της διανοητικής πορείας ενός ανθρώπου για την αναζήτηση της ορθής κρίσης και την κατάκτηση της σωφροσύνης. Κατά την ομολογία του ίδιου του Montaigne, στο δοκίμιο περί της διαπαιδαγώγησης των παιδιών παρουσιάζει τα φυσικά χαρίσματα για την επίτευξη αυτού του σκοπού³¹. Και παρακάτω, με ειρωνία σημειώνει: *toute cette fricassé que je barbouille ici n' est qu' un registre des essais de ma vie*³². Ο Montaigne λοιπόν δεν ισχυρίζεται ότι θα μας δώσει επεξεργασμένες και έτοιμες συμβουλές για τη ζωή, αλλά μας προσκαλεί να ζήσουμε μαζί του τις απόπειρες για κατανόηση, να παρακολουθήσουμε τις παρατηρήσεις και τις σκέψεις του. Επιπλέον, ο

29. Βλ. M. Guergoul, *ό.π.*, 158.

30. Όπως, επί παραδείγματι, επιχειρείται στο M. Dreano, *La pensée religieuse de Montaigne*, Paris: 1936, ιδιαίτ. 243-357.

31. «Δεν λέω οι άλλοι, εκτός για να πω κάτι παραπάνω στον εαυτό μου». *Essais*, I, XXVI 195.

32. *Essais*, III, XIII 370.

τίτλος του βιβλίου (*Essais*) υπονοεί τη διαρκή κίνηση της σκέψης του, καθώς και το γεγονός ότι ο ίδιος ο Montaigne δεν ήθελε ποτέ να αγκυροβολήσει σε κάποια οριστική βεβαιότητα. Ως την τελευταία ημέρα της ζωής του, ο Montaigne συμπλήρωνε το έργο του δίνοντάς του διάφορες αποχρώσεις, ενώ ταυτόχρονα η διαδικασία αυτή του παρείχε τη δυνατότητα να ρυθμίσει τη ζωή του με βάση τα δύο πάθη του: την αλήθεια και την ελευθερία. Μερικές φράσεις από τα *Essais* είναι περισσότερο ενδεικτικές από οποιοδήποτε σχόλιο για το θέμα αυτό:

Αγαπώ και εξυπνώ την αλήθεια σε όποιο χέρι κι αν τη βρω και της παραδίδομαι με ευθυμία και της καταθέτω τα όπλα μου, από μακριά που τη βλέπω να πλησιάζει³³. Είμαι τόσο αηδιασμένος (αλλά και τόσο συνεπαρμένος) μακριά από την ελευθερία, ώστε, όποιος μου εξασφάλιζε μια γωνιά στις Ινδίες, δεν θα μπορούσα να ζήσω χειρότερα³⁴.

Αλήθεια και ελευθερία είναι όχι μόνο τα θεμέλια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αλλά και η προϋπόθεση για τη θεμελίωση της ορθής κρίσης και της γνώσης του εαυτού. Ο Montaigne είναι ο στοχαστής που, οικοδομώντας τη φιλοσοφία του, ανέδειξε με μοναδική διαύγεια την αναγκαιότητα της ελεύθερης κρίσης³⁵. Όμως, αν και αντιλαμβάνεται την προσωπική κρίση ως βάση για τη μέτρηση της ανεπάρκειας και της αυθαιρεσίας προγενέστερων συλλογισμών, ο Montaigne δεν προτείνει κανόνες. Η κρίση στον Montaigne είναι ένας διάλογος με τον εαυτό του. Πρόκειται για την ερώτηση, την οποία απευθύνει αυτό το αδιάφανο είναι, για να κατανοήσει τις δυνατότητές του, για να διακρίνει τις προτιμήσεις του και τις αβεβαιότητές του, ανεξάρτητα από το αν η ερώτηση είναι επιπόλαια ή αφελής³⁶. Η κρίση του Montaigne δεν

33. *Essais*, III, VIII 187-188.

34. *Essais*, III, XIII 362.

35. «Η κρίση κατέχει σε εμένα εξέχουσα θέση ή τουλάχιστον καταβάλλει επιμελώς κάθε δυνατή προσπάθεια». *Essais*, III, XIII 365.

36. Βλ. *Essais*, I, L 357-358.

είναι μια ιδιότητα της ψυχής όπως στον Καρτέσιο, αλλά εκφράζει τη φύση του πνεύματος που δεν μπορεί να αποκτήσει σταθερό και αμετάβλητο σημείο. Η κρίση δεν προτείνεται ως συνειδητοποιημένη καθαρότητα της νόησης, αλλά ως διαδικασία εξέτασης, δίχως την οποία η καθαρότητα του λόγου θα ήταν απατηλή, δόλια και αμφιλεγόμενη. Με άλλα λόγια, το ίδιο της κρίσης είναι να απευθύνεται προσεκτικά στο αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται, για να φανερώσει κατ'ουσίαν τις πνευματικές δυνατότητες του υποκειμένου που την εκφέρει. Ο άνθρωπος είναι η αποκάλυψη της διερεύνησης, μπορεί να αμφιβάλλει για τη φερεγγυότητα των γνώσεων που θα αποκτήσει, δεν αγνοεί όμως ότι η διαδικασία αυτή οδηγεί τη γνώση του εαυτού. Ο άνθρωπος είναι το υποκείμενο που δεν κατανοεί τον εαυτό του, παρά όταν αποσπάται από τον κόσμο που τον περιβάλλει, και δεν τον ξαναβρίσκει, παρά όταν αρνείται ως τετελεσμένο αυτό που πάει να γνωρίσει. Το είναι του ανθρώπου είναι αυτό της σκέψης.

Ένα τέτοιο είναι αποστέλλει πάντοτε σε ένα άλλο είναι κ.ο.κ., όμως μόνο για να αναδειχθεί η έννοια της διαφοράς και η απειρότητα των γνωμών, αλλά για να τονισθεί ιδιαίτερα η αυστηρότητα και η ανεξαρτησία να εκτιμούν αυτόνομα τις ιδέες και τα πράγματα. Έτσι, η φιλοσοφική παράδοση δεν εξετάζεται από τον Montaigne σαν εκφράσεις γνώμης, αλλά ως αυτόνομες μορφές σκέψης που υπερασπίζονται ελεύθερα τη συστηματικότητα των ιδεών τους και τη λογικότητα των φιλοσοφικών τους συστημάτων:

Η ελευθερία και η ευθυμία αυτών των παλαιών πνευμάτων είχε λοιπόν ως αποτέλεσμα στη φιλοσοφία και στις ανθρωπιστικές επιστήμες τη δημιουργία αιρέσεων και διαφορετικών απόψεων, που ο καθένας επιχειρούσε να κρίνει και να επιλέγει για να πάρει θέση. Αλλά τώρα οι άνθρωποι ακολουθούν τον ίδιο δρόμο... και δεχόμαστε τις τέχνες από πολιτική κυριαρχία και τάξη, τόσο πολύ που τα σχολεία δεν έχουν παρά έναν επικεφαλής... Δεν κοιτάμε πλέον τι ζυγίζουν και τι αξίζουν τα νομίσματα, αλλά ο καθένας με τη σειρά του τα δέχεται σύμφωνα με την αξία που η κοινή αναγνώριση και η

τρέχουσα τιμή αποδίδουν σε αυτά. Δεν υπερασπιζόμαστε την τιμή του χρυσού, αλλά τη χρήση³⁷.

Το πνεύμα δεν έχει μόνο μια ιστορία και η ποικιλομορφία των φιλοσοφικών συστημάτων εκφράζει κατ' ουσίαν την τέχνη του σκέπτεσθαι του υποκειμένου, δηλαδή τον τομέα όπου εξελίσσεται η διανοητική και η ποιητική δραστηριότητα του ανθρώπου. Η τέχνη του σκέπτεσθαι είναι η αξία στην οποία στηρίζεται ο άνθρωπος για να αναπτύξει την αυτονομία της σκέψης του και την ελευθερία της κρίσης του. Η πρώτη προϋπόθεση για να προοδεύσει η φιλοσοφία, δηλαδή η επιστήμη, είναι να απαλλαχθεί από εμπόδια όπως η αφομοίωση του πνεύματος από την ομοιότητα και την ομοιομορφία της σχολαστικής σκέψης και παράδοσης, που δεν επιτρέπουν τη ρήξη και σταματούν την ανάπτυξη.

Για τον Montaigne λοιπόν η φιλοσοφική παράδοση δεν είναι η παρακαταθήκη μιας οριστικής μνήμης, αλλά εκφράζει τη ζωντανή διάνοια των άλλων, που συνδιαλέγονται με τη δική μας³⁸, αντιδιαστέλλονται με τα επιχειρήματά μας, απειλούν τη ματαιοδοξία μας και χαλιναγωγούν τη φροντίδα μας για την αναζήτηση της αλήθειας. Ο διάλογος με τους αρχαίους δεν γίνεται για να εξασκηθεί η διαδικασία της απομνημόνευσης και η μηχανική της εκμάθησης, αλλά για να μεταπλασθούν μέσα από την κριτική θεώρηση σε ένα έργο τελείως καινούργιο³⁹. Ο άνθρωπος δεν οφείλει να γίνει ευρυμαθής διατηρώντας στη μνήμη του τις σκέψεις των άλλων ώστε να γίνει *plus sage et meilleur*. Αντίθετα, πρέπει να αρνηθεί το ρόλο του ως πληρεξουσίου των ιστορικών μορφών και της εξάρτησης που επιβάλλουν, ώστε να ασκήσει ελεύθερα και απερίσπαστα τη δική του κρίση⁴⁰. Ο Montaigne, πριν από τον Καρτέσιο, παρουσιάζει τις προϋποθέσεις εναλλαγής μεταξύ παράδοσης και επιστήμης. Γνωρίζω δεν σημαίνει σωρεύω

37. *Essais*, II, XII 224.

38. Βλ. *Essais*, I, XXVI 195.

39. Βλ. *Essais*, II, XII 224-225.

40. Βλ. *Essais*, III, XIII 365.

γνώσεις, αλλά αποτιμώ, εκτιμώ, κρίνω, απορρίπτω, συλλέγω επιλεκτικά και δημιουργώ ελεύθερα και απερίσπαστα. Η μνήμη, αφού δεν είναι λόγος, δεν μπορεί να είναι κρίση και, κατ' επέκταση, επινόηση και ανακάλυψη. Δεν είναι λοιπόν για παιδαγωγικούς λόγους μόνο που ο Montaigne απορρίπτει τη χαοτική πολυ-ιστορία, στην οποία εκφυλίστηκε η ουμανιστική παράδοση. Είναι και η διάθεσή του να αποδώσει στον άνθρωπο την ελευθερία της σκέψης, την ικανότητα να κατανοεί μακριά από την ακαμψία της δογματικής σκέψης και τον εγωισμό.

Καίτοι όμως αυτή η θεώρηση της ανθρώπινης κατάστασης οδηγεί όχι μόνο στην αποκάλυψη του υποκειμένου, αλλά και στην προαναγγελία της ορθολογικής επιστήμης, η έννοια της επιστήμης δεν κατέχει κυρίαρχη θέση στη σκέψη του Montaigne. Χωρίς να ισχυρίζεται ένθερμα την ανεπάρκεια και τον πλαστό της χαρακτήρα, της αποδίδει μια λειτουργία χρησιμότητας, επειδή δεν έχει να αποκαλύψει το είναι του ανθρώπου. Η απόρριψή της δεν είναι αφοριστική, αλλά στηρίζεται στην εκτίμηση των προϋποθέσεων της ύπαρξής τους και στην κατανόηση του καθεστώτος της επιστήμης. Αν επιστήμη είναι η θεωρία του πραγματικού, επιβάλλεται να διερευνηθούν οι ορθολογικές προϋποθέσεις και οικουμενικές εκφράσεις του πραγματικού. Όμως τα γεγονότα για τον Montaigne είναι ανόμοια και δεν έχουν καμία οικουμενική ιδιότητα ούτε εκφράζουν τίποτε άλλο πέρα από ποικιλομορφία⁴¹. Ο κόσμος της φύσης δεν μπορεί να κατανοηθεί ούτε με μορφές ταυτότητας ούτε με τη σύζευξη των αντιθέτων. Η απροσδιοριστία των παραστάσεων των πραγμάτων και το συμπτωματικό των μεταξύ τους σχέσεων οδηγούν από την απομάκρυνση των πραγμάτων στην κατασκευή του γενικού, του οικουμενικού, των νόμων, από ενδείξεις που δεν δικαιολογούν την τελειότητα των σχέσεων. Η επιστήμη εκφράζει στην πραγματικότητα τη ριζοσπαστική ατέλεια του λόγου, που μπορεί να κριθεί ποικιλοτρόπως, χωρίς όμως να φθάνει ποτέ στην αλήθεια. Ο

41. «Καμιά ιδιότητα δεν είναι τόσο οικουμενική σε αυτή την εικόνα των πραγμάτων, παρά η διαφορά και η ποικιλία». *Essais*, III, XIII 353.

λόγος αντιλαμβάνεται γενικά τον κόσμο, αλλά δεν κατέχει κάποιο τέλειο και αλάθητο κριτήριο⁴². Η αλήθεια δεν μπορεί να στηριχθεί ούτε στην εμπειρική γνώση, επειδή η αντιληπτική ικανότητα της αίσθησης είναι ρευστή και περιορισμένη:

Δεν υπάρχει επιθυμία πιο φυσική από την επιθυμία της γνώσης. Δοκιμάζουμε όλα τα μέσα που μπορούν να μας οδηγήσουν σε αυτήν. Όταν ο λόγος μας λείπει, χρησιμοποιούμε την εμπειρία... που είναι ένα μέσο πιο αδύναμο και διόλου άξιο. Αλλά η αλήθεια είναι τόσο μεγάλο πράγμα, που δεν μπορούμε να περιφρονήσουμε κανένα μέσο, το οποίο να μας οδηγεί σε αυτήν. Ο λόγος έχει τόσες μορφές, που δεν ξέρουμε από ποιαν να πιαστούμε. Η εμπειρία δεν έχει λιγότερες. Η συνέπεια που θέλουμε να αποκομίσουμε από την ομοιότητα των γεγονότων είναι αμφίβολη, εφόσον είναι ανόμοια⁴³.

Το δύσπιστο λοιπό πνεύμα του Montaigne, μολονότι θέτει τις προϋποθέσεις εμφάνισης του ορθολογισμού, δεν προβαίνει στην ολοκληρωτική αλλαγή της σκέψης που θα έχει ως βάση το μαθηματικό λογισμό, τη μεθοδολογική προσέγγιση και την αποδεδειγμένη γνώση. Η εσωτερική διαμάχη του λόγου, η οποία αντιπαραθέτει τους παλαιούς ισχυρισμούς με τις πραγματικές του ικανότητες, τα σφάλματα του παρελθόντος με τις δυνατότητες του πνεύματος, μοιάζει να είναι χωρίς έξοδο και, κατά συνέπεια, χωρίς εναλλαγή μεταξύ ουμανισμού και επιστήμης, μεταξύ ιστορίας και λόγου, μεταξύ της παράδοσης του παρελθόντος και της φιλοσοφίας του παρόντος. Το αντικείμενο της φιλοσοφικής κριτικής του Montaigne θεσπίζει τη συνεχή κίνηση του λόγου, αναποφάσιστο όμως να εξέλθει από τις συμπτώσεις που είναι αιώνια ίδιες και αδέβαιες. Όμως ο Montaigne δεν εγκαταλείπει το ανθρώπινο πνεύμα στο θαυμασμό, στη σύγχυση και στην αναποφασιστικότητα της σκέψης μέσα στο απροσδιόριστο και το βεβιασμένο, αλλά

42. Βλ. *Essais*, I, XXVII 229.

43. Βλ. *Essais*, III, XIII 353.

συνιστά την επιστροφή και την αποκατάσταση του δεσμού της σκέψης με τη φιλοσοφική παράδοση.

Ο M. Gueroult υποστήριξε ότι, για υποκειμενικούς και αντικειμενικούς λόγους⁴⁴, ο Montaigne έπρεπε να στηριχθεί στην παράδοση. Υποκειμενικά, επειδή δεν επεξεργάζεται μια ιδέα της μεθόδου. Αντικειμενικά, επειδή δεν μπόρεσε να θεσπίσει μια αληθινή επιστήμη. «Θα οφείλει να αρκείται στο περιεχόμενο των δογμάτων, τα οποία προέρχονται από την ιστορία»⁴⁵. Σίγουρα ο Montaigne δεν στηρίζεται σε κάποιο αλάθητο κριτήριο του λόγου ούτε επεξεργάζεται αρχές μεθόδου που θα οδηγήσουν τον ανθρώπινο λόγο με την ασφάλεια και τη βεβαιότητα της μαθηματικής γνώσης, όπως στον Καρτέσιο. Η μέθοδος, ως έκφραση της σταθερότητας και της βεβαιότητας του πνεύματος, δείχνει το στόχο, που είναι η μετακίνηση της αλήθειας, όπως επίσης δείχνει και τα πρακτικά μέσα για την κατάκτηση του στόχου. Η μέθοδος, μέσω της εξάσκησης του λόγου, επιδιώκει την απελευθέρωσή του από τις φοβίες, τις προλήψεις και τις προκαταλήψεις, δηλαδή από όλες τις παράλογες εξαρτήσεις. Η άσκηση του πνεύματος και η συνεχής αναζήτηση είναι, όπως έχουμε δει, τα κύρια χαρακτηριστικά του πνεύματος για τον Montaigne, χωρίς αυτός να καταλήγει στην έννοια της μεθόδου, επειδή η δύναμη του πνεύματος είναι αναγνωρισμένη σε έναν κόσμο περιορισμένο: στη διαπίστωση των δυνατοτήτων του ανθρώπου, επειδή η αλήθεια ανήκει στον Θεό, σε ένα ον πέρα και πάνω από τον άνθρωπο⁴⁶.

Ο Montaigne μας προσκαλεί να σκεφθούμε την παρουσία μας στον κόσμο και όχι τη διαδικασία δια της οποίας θα κυριαρχήσουμε σε αυτόν. Αυτήν την ανάδυση του εγώ ο Montaigne προσπαθεί να την περιγράψει ως μια μορφή ηθικής της άρνησης: άρνησης, καταρχήν να περιορισθεί η γνώση του εαυτού σε γενικούς ψυχολογικούς κανονισμούς, κοινούς σε όλους τους ανθρώπους. Όχι επειδή οι άνθρωποι είναι τυφλοί

44. Βλ. M. Gueroult, *ό.π.*, 161-162.

45. Βλ. M. Gueroult, *ό.π.*, 162

46. Βλ. *Essais*, II, XII 166.

και δεν βλέπουν ο ένας τον άλλον ούτε επειδή η πορεία του υποκειμένου είναι τόσο ιδιαίτερη ώστε να μην παρατηρείται στους άλλους. Αυτό που μπορούμε να αποκτήσουμε από την παρατήρηση του άλλου είναι η επιφανειακή αποτίμηση της έκφρασης του άλλου και, κατά συνέπεια, του κόσμου. *Μαθαίνω* σημαίνει μαθαίνω να γνωρίζω τον εαυτό μου μέσα από τον άλλο, «να κοιτάζω τη ζωή μέσα σε αυτήν του άλλου»⁴⁷. Εκείνο που προσφέρουν οι άλλοι είναι φαινόμενα και παραστάσεις κάποιων πραγμάτων. Ο άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να πάει και να αφεθεί να κινηθεί από τα φαινόμενα⁴⁸. Μπορεί λοιπόν ο άνθρωπος να στηριχθεί σε αυτά χωρίς υστεροβουλία, χωρίς τη μάταιη φιλοδοξία να τα συλλάβει αιφνιδίως ή επιμελώς, εξετάζοντας και επινοώντας έναν κόσμο με εσωτερική συνάφεια και αλληλουχία πέρα από τα αισθητά φαινόμενα. Βέβαια, τα φαινόμενα δεν αποκαλύπτουν στον άνθρωπο την ουσία της αλήθειας, αλλά αυτή η εμπειρία διατηρεί για τον ίδιο την αξία του διωμένου, ενός συνόλου διωμάτων. Αν και το *φαίνεσθαι* δεν επιτρέπει την επικοινωνία με καμία σταθερή αλήθεια, φανερώνει σε όλο της το μέγεθος την παρουσία του ανθρώπου, την εκδήλωση του εμπειρικού εγώ και την προϋπόθεση εξάρτησης από τον άλλο. Έτσι, η προσφυγή του Montaigne στη φιλοσοφική παράδοση είναι απόρροια της ανθρώπινης κατάστασης και όχι καταφύγιο εξαιτίας του αδιεξόδου που δημιουργεί η έλλειψη μεθόδου. Εξ άλλου, από τη στιγμή που ο Montaigne εφαρμόζει την πυρρωνική αμφιβολία ως διαδικασία κατανόησης, οποιοδήποτε σταθερό σημείο αναφοράς⁴⁹, έστω και μεθοδολογικής, θα τον αναιρούσε.

Η αυστηρότητα της επιστήμης σε όλους τους τομείς της, το πρόδηλο των θεωρητικών της αξιώσεων και η αφύσικη, ισχυρή, αλλά πομπώδης επινόησή τους⁵⁰ είναι άνευ σημασίας,

47. Βλ. *Essais*, III, XIII 415.

48. Βλ. *Essais*, II, XII 165. Για μια ανάλυση των «φαινομενολογικών» στοιχείων στον Montaigne, βλ. A. Thibaudet, *Montaigne*, Paris: 1963, 368.

49. «Ταρακουνάμε εδώ τα όρια, τα έοχτα όρια των επιστημών, στις οποίες οι τελευταίες αποδείξεις είναι ελαττωματικές». *Essais* II, XII, 273.

50. Βλ. *Essais*, III, XIII, 363.

αφού η φιλοσοφία παρουσιάζεται στον Montaigne όχι ως τέλειο σύστημα⁵¹, αλλά ως η ιδέα ενός διερευνητικού λόγου – μάλλον ως διανοητικός προσανατολισμός με πρακτικές απαντήσεις χρήσιμες για τη ζωή, παρά ως οργανωμένο γνωστικό σύνολο. Αφού ο λόγος δεν επεξεργάζεται και δεν προετοιμάζει την υπέρβαση του δεδομένου με την επινόηση του δικού του κόσμου, του κόσμου της επιστήμης, αλλά στηρίζεται στο φαίνεσθαι, στα γεγονότα, στην εμπειρία και στη γνώμη, η προσφυγή στην ιστορία κρίνεται απαραίτητη, για να κατανοήσει ο άνθρωπος τις δυνατότητες της ύπαρξής του. Όμως η προσφυγή στην ιστορία, για τον Montaigne, δεν είναι απόλυτη και άκριτη αποδοχή των διδαγμάτων της. Προσλαμβάνω την παράδοση σημαίνει εξετάζω τη λογικότητα του νοήματος, την περνώ από το κόσκινο της αμφιβολίας και της κριτικής: επειδή οι γνώμες είναι σχετικές, δεν πρέπει να εντυπωσιάζουν με την καινοτομία τους⁵². Κι αυτό, διότι, *αν οι γνώμες των ανθρώπων έχουν τον κύκλο τους, το λόγο τους, τη γέννησή τους, όπως τα λαχανικά, αν ο ουρανός τους ταράσσει και τους φέρνει με το μέρος του, ποια επιβλητική και σταθερή αυθεντία θα τους αποδίδαμε;*⁵³ Καμία πράξη υποταγής δεν αναγνωρίζεται ή εκχωρείται από τον Montaigne στην παράδοση. Χάρη σε αυτή την κριτική διάσταση, η φιλοσοφική παράδοση είναι μια συνιστώσα του κατανοείν, συνδεδεμένη όμως με τον ιστορικά πεπερασμένο χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή με την προσοικειώση του ανθρώπου με χρήσιμα πράγματα για την κατανόηση του εαυτού του: «Από τις γνώμες της φιλοσοφίας, αγκαλιάζω οικειοθελώς αυτές που είναι σταθερές, δηλαδή τις πιο ανθρώπινες και τις δικές μας»⁵⁴. Όχι λοιπόν καθολική προσφυγή στην ιστορία, αλλά επιλεκτική. Ο εκλεκτισμός είναι η καλύτερη, η ορθότερη, η πιο επιστημονική στάση. Με βάση την παράδοση, ο Montaigne θέτει στο παρελθόν σημαντικά ερωτήματα, για να γνωρίσει το

51. «Οι περισπούδαστοι φιλόσοφοι μάς στέλνουν στους κανόνες της φύσης». *Αυτ.*

52. Βλ. *Essais*, II, XII 235.

53. Βλ. *Essais*, II, XII 240.

54. Βλ. *Essais*, II, XIII 412.

υποκείμενο τον εαυτό του. Αυτό σημαίνει πως, μέσω της αναφοράς στη φιλοσοφική παράδοση, ο Montaigne απευθύνεται στις συνθήκες δυνατότητας της γνώσης και στη δύναμή της, που ενεργοποιείται από την ιστορική παράδοση – και όχι για να αναδείξει τη χρησιμότητα της μνήμης σε βάρος της κρίσης, όπως αναφέρει ο Malebranche⁵⁵. Το ζήτημα για τον Montaigne από τη συνεχή αναφορά στη φιλοσοφική παράδοση δεν είναι να εξασκήσει τους μηχανισμούς της μνήμης, αλλά να τοποθετήσει την παράδοση, όπως και όλες τις άλλες γνώμες⁵⁶, στη διαδικασία της κρίσης, ούτως ώστε να διαπιστώσει αυτό που λέει η σκέψη των φιλοσόφων για την κατανόηση του ανθρώπου. Η πολυμάθεια συνδυάζεται με την κριτική εξέταση και προαναγγέλλει το συμφιλωτικό πνεύμα του Leibniz και συνεπώς τη σύγκλιση των διαφόρων τομέων της φιλοσοφίας και τη σύγκλιση του παρόντος και του παρελθόντος, με βάση την αρχή της κατανόησης του ανθρώπου και των εκφράσεών του. Πρόκειται για συλλογή που θα περιέχει τις γνώμες της αρχαίας φιλοσοφίας, τα ήθη μας και τις διαφωνίες μας⁵⁷.

Ο σκεπτικισμός παίρνει θετική μορφή και γίνεται θεμέλιος λίθος του εκλεκτισμού, επειδή προσφέρει τους όρους επεξεργασίας της πολυμάθειας και, ταυτόχρονα, διανοίγει το δρόμο για την κριτική ιστορία και, κατ' επέκταση, για την ιστορία της φιλοσοφίας, αφού η σκέψη του Montaigne θέτει τον άνθρωπο ως κοινή και φιλοσοφική πραγματικότητα. Ο άνθρωπος αποτελεί πραγματικότητα κοινή σε όλα τα φιλοσοφικά δόγματα, πραγματικότητα που είναι *a priori* απροσδιόριστη γι' αυτά, επειδή καθένα διατηρεί το δικαίωμα να την ορίσει με τον τρόπο του. Αποτελεί όμως και πραγματικότητα φιλοσοφική ο άνθρωπος, επειδή είναι το πραγματικό το οποίο είναι ορισμένο, κάθε φορά ίσως με διαφορετικό τρόπο, από μια κρίση θετική, δηλαδή από κάθε κρίση που εκφράζει μια θέση. Η *historia stultitiae* εξαφανίζεται, για να αφήσει να

55. Βλ. M. Gueroult, *ό.π.*, 162.

56. Βλ. J. Starobinski, *Montaigne en mouvement*, Paris: 1982, 132-148.

57. Βλ. *Essais*, II, XII 244.

φανεί μέσα από όλες τις αρνήσεις και τις αντιθέσεις την *historia sapientiae*.

Απαλλάσσοντας τη φιλοσοφική παράδοση από την αξίωσή της να εκφράσει την απόλυτη αλήθεια, ο Montaigne της αποδίδει αξία ανεξάρτητη από το περιεχόμενο της αλήθειας. Η παράδοση σε όλη της την έκφραση είναι σύνολο γνώμων, ικανό να προσφέρει στην ανάπτυξη του στοχασμού όχι για τη θέσπιση της επιστήμης, αλλά για την κατάκτηση της φρόνησης⁵⁸. Η έννοια της φρόνησης στον Montaigne προσδιορίζει όχι μόνο την ανθρώπινη κατάσταση και τη θέση της μέσα στον κόσμο, αλλά και τις προϋποθέσεις προσέγγισης της φιλοσοφικής παράδοσης.

Η φρόνηση στον Montaigne δεν είναι ούτε η αφομοίωση οντολογικών και θεολογικών θέσεων ούτε η ακριβής γνώση του πραγματικού ούτε η έκφραση του σωρευτικού πλούτου γνώσεων⁵⁹. Η φρόνηση είναι ο δρόμος που οδηγεί στην κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και στην ευτυχία της. Η φρόνηση είναι η συλλογή ξέχωρων εμπειριών, που αναπτύσσονται σε μια γενική εμπειρία, η οποία περιέχει όλες τις χαρές και τις λύπες, τις αρμονίες και τις δυσαρμονίες, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες. Εκφράζει την αλληλουχία της ύπαρξης μέσα στην οποία τα αντίθετα αλληλεξαρτώνται, ώστε να διασφαλισθεί η διατήρηση του συνόλου. Αυτός όμως ο ορισμός της φρόνησης δεν τείνει να περιγράψει την τελειότητα του κόσμου και του ατόμου. Αντίθετα, τη συλλαμβάνει ως συλλεκτικό (και όχι οργανωτικό) λόγο, που διευθύνει και επιβάλλει την τάξη των πραγμάτων. Η μεσότητα, το *moderatio*, είναι στοιχείο της φρόνησης του Montaigne και την ανακαλύπτει σε όλους τους εκλεκτικούς φιλοσόφους που προτιμά, όπως τον Σενέκα και τον Πλούταρχο⁶⁰.

58. Ο Montaigne δεν αρέσκειται στο να αποκαλύπτεται σοφός, εκφράζεται ειρωνικά για τα φιλοσοφικά δόγματα που θεωρούν ότι κατέχουν την αλήθεια αγνοώντας τη φύση του ανθρώπου. Βλ. *Essais* III, IX 217.

59. Για μια διεισδυτική ανάλυση της φρόνησης στον Montaigne, η οποία έχει επηρεάσει και την παρούσα σύλληψη της έννοιας, βλ. H. Friedrich, *Montaigne*, Paris: 1968, 316-339.

60. Βλ. H. Friedrich, *ό.π.*, 42-104.

Εγώ, που έχω τόσο θαυμάσει και καθολικά αποδεχθεί αυτό το άριστον μέτρον του παρελθόντος χρόνου και που το έχω εκλάβει ως τον τέλειο γνώμονα, θα υπερασπιζόμουν ποτέ ένα τόσο ασύμμετρο τερατούργημα⁶¹;

Ο Montaigne έγραψε ένα ολόκληρο δοκίμιο για τη μεσότητα⁶², με σκοπό να δείξει την αποστροφή του προς τους κινδύνους και τη διαιότητα της υπέρμετρης ηθικότητας μέσα στη ζωή. Η μεσότητα είναι ο ρυθμιστής της βούλησης, που εξετάζει προσεκτικά όλες τις αντιθέσεις, χωρίς να εγκαταλείπεται σε αυτές για να βρει κάποιο σημείο ισορροπίας υπονοώντας έτσι μια λανθάνουσα κανονικότητα⁶³. Το μέτρο διατηρεί την ανθρώπινη φύση στην ανθρωπινότητά της, επειδή δεν χάνεται στο απόλυτο του ιδεατού ούτε στο πάθος του χυδαίου: είναι η αγνότητα της ανθρώπινης κατάστασης που, μέσα στα προσδιορισμένα περιθώριά της, δείχνει τα όρια της ελευθερίας και της υποταγής της. Μολονότι αναγνωρίζει την αδυναμία της ανθρώπινης κατάστασης, ο Montaigne διατηρεί μια αντίληψη για τη ζωή που δεν είναι απαισιόδοξη. Η ζωή δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή, αλλά εξαρτάται πάντοτε από τη σχετική πράξη⁶⁴. Τα οδυνηρά πράγματα δεν πρέπει να τα αποφεύγει ο άνθρωπος, αλλά να τα αποδέχεται, για να μάθει και για να διαπιστώσει τη δυνατότητα της ανθρώπινης ύπαρξης. Τα αρνητικά συναισθήματα του θυμού, της λουδωρίας, της ύβρης και της παραίτησης, δείχνουν την εξάρτηση από το κακό, αλλά ο δρόμος της ελευθερίας περνά μέσα από την απειλή που αυτά εγκυμονούν, επειδή αφήνουν μια θέση να εκδηλωθεί το καλό. Ο Montaigne δεν άγεται από τη μερική εκδήλωση των αρνητικών στη γενική θεώρησή τους για να τα κάνει ουσία ζωής, αλλά εξετάζει τις σχετικές προϋποθέσεις για την εμφάνισή τους και την ανάπτυξή τους, ώστε να εξισορροπηθούν με τα θετικά συναισθήματα της ανθρώπινης

61. Βλ. *Essais*, III, XIII 398.

62. Βλ. *Essais*, I, XXX 245-250.

63. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Ο κανονιστικός Montaigne», *Λόγου Χάριν*, 3 (1992) 40.

64. Βλ. *Essais*, I, XX 141.

ύπαρξης. Η ευτυχία και η δυστυχία είναι δύο καταστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης που αντιτίθενται καθολικά, αλλά που αποτελούν συμπληρωματικά στοιχεία μιας αδιάφανης αρμονίας, που δείχνει τη ματαιότητα των πραγμάτων. «Περί ματαιότητας» (*De la vanité*) είναι ο τίτλος του ενάτου κεφαλαίου του τρίτου βιβλίου των *Essais*. Άμεσα ή έμμεσα ο Montaigne επεξεργάζεται πολλές έννοιες (*état, ménage, voyage* κ.λπ.), με βάση τις οποίες η λέξη δείχνει και την αντικειμενική ουτιδανότητα των πραγμάτων, όπως επίσης και την υπερεκτίμησή τους, την αυταπάτη και τη χιμαιρική έκφρασή τους. Στο δοκίμιο αυτό, μέσα από όλες τις ιδέες που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη κατάσταση (διαφορετικότητα, ποικιλία, αμφιταλάντευση), ενώ ταυτόχρονα εκφράζουν την ιδέα της ματαιοδοξίας, ο Montaigne θέλει να κατανοήσει την αυταπάτη ως πιθανότητα ζωής⁶⁵. Έτσι, μέσα στην ευχαρίστηση της υποκειμενικής αυταπάτης, ο σώφρων φαντάζεται κάποια ανταμοιβή, για να υπερβεί την αντικειμενική αστάθεια και αβεβαιότητα της ζωής. Με άλλα λόγια, η γνώση της ματαιότητας διδάσκει να υπομένουμε τη ζωή, ακόμη κι αν το τίμημα είναι να υποταχθούμε⁶⁶. Η μεσότητα είναι η φιλοσοφική και ορθολογική διαμαρτυρία ενάντια στην ειδωλολατρία και την υπερβολή του προσωπικού. Η συνειδητοποίηση της ματαιότητας εκφράζει τη μοναδικότητα του μικροκόσμου, ο οποίος σιματά πλέον να αναγορεύεται σε μακρόκοσμο, δηλαδή σε καθολικό κόσμο, προσδιορίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη στάση του ανθρώπου μέσα σε αυτόν. Έτσι, ο σώφρων δεν είναι ένα εγώ πιο εξαιρετικό, πιο ενδιαφέρον ή πιο δυστυχισμένο, απλώς υπακούει στην κοσμική τάξη της φύσης και στην κοινωνική ιεραρχία.

Η συμφωνία του ανθρώπου με τον εαυτό του και τον κόσμο γίνεται καλύτερα κατανοητή όσο η σκέψη απομακρύνεται από την αντικειμενική γνώση του κόσμου. Ο Montaigne αναφέρεται συχνά στην τάξη του κόσμου και στους νόμους της, αλλά οι όροι είναι πάντοτε αμφιλεγόμενοι και διφορού-

65. Βλ. H. Friedrich, *ό.π.*, 320.

66. Βλ. *Essais*, III, XIII 404.

μενοι. Δείχνουν είτε την κοινωνική τάξη είτε την κοσμική είτε και τις δύο μαζί. Οι όροι αναφέρονται, από κοινού, σε ένα αυτόνομο όλον, απέναντι στο οποίο τοποθετείται το εγώ, που κι αυτό με τη σειρά του συνιστά αυτόνομο, αλλά και ασύμμετρο (σε έριδα) όλον. Αυτή η τοποθέτηση γίνεται με τη μορφή της αισθητής επαφής, διά της οποίας η εσωτερικότητα του υποκειμένου εξαρτάται από την «τάξη» που κυβερνά και αυτήν την ίδια την εξωτερική πραγματικότητα⁶⁷. Ο σκεπτικισμός αμφιδάλλει για τη νοητικότητα του ανθρώπου, αλλά δεν αμφιδάλλει για το κατάδηλο της επαφής του αισθητού, που αναφέρεται στη συμπτωματική (αλλά φυσική και άμεση) ύπαρξη του ατόμου⁶⁸. Εκεί που ο λόγος δεν μπορεί να προσανατολίσει το ανθρώπινο είναι, υπακούει στους νόμους της ύπαρξης που δείχνει το δρόμο. Ο Montaigne δεν φοβάται την άγνοια, αλλά τη μεταχειρίζεται, ούτως ώστε να φτάσει στην κατανόηση της ανθρώπινης υπόστασης⁶⁹. Αλλά αυτή η άγνοια είναι, ταυτόχρονα, και φρόνηση. Η αποτυχία του ανθρώπου να κατανοηθεί μαζί με το λόγο και δια του λόγου τον οδηγεί στην αναγνώριση της ανάγκης να ακούει τη γλώσσα της φύσης και όσα έχουν λεχθεί για τη φύση.

Έτσι, ο Montaigne προσφεύγει εκλεκτικά στη φιλοσοφική παράδοση, για να συστήσει την ιδέα της φύσης. Από τον ορισμό της φύσης πρέπει να αποκλεισθεί αυτό που ορίζουν οι φυσικές επιστήμες. Η υλική και συγκεκριμένη θέαση της φύσης εκδηλώνεται μέσα από πολλές μεταφορές των *Essais*. Όμως η φύση για τον Montaigne είναι σύνολο που περικλείει όλα τα πράγματα. Είναι η σύγκλιση και η συσχέτιση των αντιθέτων. Η φύση όμως δεν είναι μόνο κάτι το εξωτερικό ως προς τον άνθρωπο, αλλά βρίσκεται και εντός του ανθρώπου οργανώνοντας την ατομικότητά του⁷⁰. Η ολοκλήρωση της ατο-

67. Βλ. *Essais*, III, XIII 363.

68. «Η γνώση των αιτιών ανήκει μόνο σε εκείνον που χειρίζεται τα πράγματα και όχι σε εμάς που τις υπομένουμε και έχουμε τέλεια γνώση τους σύμφωνα με τη φύση μας, χωρίς να αναζητούμε την προέλευση και την ουσία». *Essais*, III, XI 307.

69. Βλ. *Essais*, III, XIII 363.

70. Βλ. *Essais*, III, X 287.

μικής αυτονομίας είναι ο ορθός τρόπος για να εισέλθει σε επαφή με τη φύση. Κάθε άνθρωπος δεν χρειάζεται παρά να συλλάβει, με το δικό του τρόπο, εκείνο που του έδωσε η φύση⁷¹. Όμως ο άνθρωπος δεν τίθεται ως εγώ απέναντι στη φύση, αλλά αποτελεί ελάχιστο σημείο της⁷², που δεν μπορεί να αφομοιωθεί παρ' όλη την περατότητά του. Η φύση προτρέπει, συνιστά και παρακινεί, ενώ ο άνθρωπος, ως προστατευόμενος της φύσης, οφείλει να υπακούει.

Η επίδραση του Λουκρήτιου, του Επίκουρου, του Σενέκα και του Πλούταρχου⁷³ είναι έκδηλη. Όμως ο Montaigne δεν μιλάει για κάποιον υπολογιστικό σκοπό, για την αιτιότητα, για ένα λόγο της φύσης. Αφήνεται στη φύση, χωρίς θεωρητικές ενατενίσεις: «αισθάνεται» τη φύση και ενδιαφέρεται μόνο για τις σχέσεις της με τον άνθρωπο⁷⁴. Ακολουθεί περισσότερο τη σκέψη του Λουκρήτιου παρά αυτήν των στωικών. Και ενώ η παραδοσιακή ιδέα της φύσης θέτει στον άνθρωπο μια ηθική τάξη, ο Montaigne δεν διακρίνει το φυσικό από το μη φυσικό. Διευρύνει τη φύση σε ιδέα σφαιρικότερη και καθολικότερη, στην ουσία όλων αυτών που είμαστε: όχι μόνο της τιμιότητας και της αρετής, αλλά και της τρέλας, της αυταπάτης και της αμαρτίας. Ο σκεπτικισμός μεταχειρίζεται την παράδοση και αναδεικνύει την υπερβατότητα της φύσης, εμβαθύνοντας ταυτόχρονα και τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Η εμπειρία του κόσμου που προηγείται περιβάλλει τη σκέψη και την αναπτύσσει. Ο σκεπτικισμός απευθύνεται στην ιστορία, επειδή έχει ως στόχο τη συνειδητοποίηση της ίδιας της ζωής μέσα από την ιστορία. Κι αυτό, διότι ο σκεπτικισμός αποτελεί τον όρο για τη διαπίστωση του υπερβολικού και την αποκατάσταση του μέτρου. Ο σκεπτικισμός αρνούμενος τις φιλόδοξες μεταφυσικές, τον πομπώδη δογματισμό, την επίδοξη ασφάλεια

71. «Δέχομαι εγκαρδίως και με ευγνωμοσύνη αυτό που η φύση έκανε για μένα και το αποδέχομαι και το εξυμνώ». *Essais*, III, XIII 412.

72. Βλ. *Essais*, III, XXVI 205.

73. Για την επίδραση του Κικέρωνα και του Πλούταρχου στη σκέψη του Montaigne, βλ. J. de Zangroniz, *Montaigne, Amyot et Saliat: Etude sur les sources des Essais*, Genève: 1975.

74. Βλ. *Essais*, II, XIII 412.

του επιστημονισμού καθίσταται λόγος ελλειπτικός και συλλεκτικός. Η ιστορική παράδοση είναι ο καθρέπτης για να αντιληφθεί ο άνθρωπος, δια της ύπαρξης των άλλων, τις δυνατότητές του. Η ανασκόπηση της ιστορίας από τον Montaigne γίνεται για να οικειωθεί ο άνθρωπος με τον εαυτό του με βάση το προγενέστερο. Ο Montaigne δεν αρνείται την παράδοση, αλλά, όπως έχουμε δει, αρνείται την αυθεντία της παράδοσης, όπως επίσης αρνείται και την αυθεντία κάθε επιστημονικού και άκαμπτου λόγου. Επιζητά περισσότερο να αποκαταστήσει τους δεσμούς του ανθρώπου με τα πράγματα, παρά να τα υποτάξει στην αυτεξουσιότητα του υποκειμένου, όπως ο Καρτέσιος. Ο Montaigne επιζητά μάλλον να απαλλάξει από την ανθρώπινη αυθαιρεσία εκείνο που η επιστήμη υποτάσσει στην αυθαιρεσία. Η φρόνηση του Montaigne αγνοεί αυτό τον επεκτατισμό της σκέψης. Το υποκείμενο στον Montaigne δεν ενέχει την έννοια της κυριαρχίας στον κόσμο, αλλά συνιστά μια ατομικότητα που ακούει και υπακούει, επειδή, κατ' αυτό τον τρόπο, καθίσταται πιο υπο-κειμενική.

Το περιεχόμενο της φρόνησης στον Montaigne χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από την ενέργεια του υπακούειν και του ακολουθείν⁷⁵. Σώφρων είναι ο άνθρωπος που αφήνεται να οδηγείται, να διευθύνεται: *είμαι ένθερμα υπέρ της γνώμης ότι είναι πιο ευχάριστο και πιο τερπνό να ακολουθώ παρά να οδηγώ*⁷⁶. Αυτή η πρακτική του συντηρητισμού, πέρα από τις θρησκευτικές και πολιτικές προεκτάσεις που έχει⁷⁷, εκφράζει μια ιδιαίτερη αντίληψη περί υποκειμένου στον Montaigne, σύμφωνα με την οποία η ιδιοσυστασία του ανθρώπου περιέχει την ταπεινότητα, την ευπείθια και την υπακοή και η συνείδησή του ταυτίζεται με την αποδοχή και το σεβασμό. Η ευπείθια είναι η αναγνώριση από μέρους του ανθρώπου γι' αυτό που πράγματι είναι. Πρόκειται για συνειδητοποίηση ότι ο άνθρωπος αναπαριστά μια μέτρια, αλλά οξυδερκή πραγματικότητα. Ο κόσμος του ανθρώπου είναι ένας κόσμος της τάξης,

75. Βλ. *Essais*, II, XII 154.

76. Βλ. *Essais*, I, XLII 315.

77. Για τις πολιτικές αντιλήψεις του Montaigne, βλ. M. Dreano, *ό.π.*, ιδιαίτ. 133-239.

του επιστημονισμού καθίσταται λόγος ελλειπτικός και συλλεκτικός. Η ιστορική παράδοση είναι ο καθρέπτης για να αντιληφθεί ο άνθρωπος, δια της ύπαρξης των άλλων, τις δυνατότητές του. Η ανασκόπηση της ιστορίας από τον Montaigne γίνεται για να οικειωθεί ο άνθρωπος με τον εαυτό του με βάση το προγενέστερο. Ο Montaigne δεν αρνείται την παράδοση, αλλά, όπως έχουμε δει, αρνείται την αυθεντία της παράδοσης, όπως επίσης αρνείται και την αυθεντία κάθε επιστημονικού και άκαμπτου λόγου. Επιζητά περισσότερο να αποκαταστήσει τους δεσμούς του ανθρώπου με τα πράγματα, παρά να τα υποτάξει στην αυτεξουσιότητα του υποκειμένου, όπως ο Καρτέσιος. Ο Montaigne επιζητά μάλλον να απαλλάξει από την ανθρώπινη αυθαιρεσία εκείνο που η επιστήμη υποτάσσει στην αυθαιρεσία. Η φρόνηση του Montaigne αγνοεί αυτό τον επεκτατισμό της σκέψης. Το υποκείμενο στον Montaigne δεν ενέχει την έννοια της κυριαρχίας στον κόσμο, αλλά συνιστά μια ατομικότητα που ακούει και υπακούει, επειδή, κατ' αυτό τον τρόπο, καθίσταται πιο υπο-κειμενική.

Το περιεχόμενο της φρόνησης στον Montaigne χαρακτηρίζεται ουσιαστικά από την ενέργεια του υπακούειν και του ακολουθείν⁷⁵. Σώφρων είναι ο άνθρωπος που αφήνεται να οδηγείται, να διευθύνεται: *είμαι ένθερμα υπέρ της γνώμης ότι είναι πιο ευχάριστο και πιο τερπνό να ακολουθώ παρά να οδηγώ*⁷⁶. Αυτή η πρακτική του συντηρητισμού, πέρα από τις θρησκευτικές και πολιτικές προεκτάσεις που έχει⁷⁷, εκφράζει μια ιδιαίτερη αντίληψη περί υποκειμένου στον Montaigne, σύμφωνα με την οποία η ιδιοσυστασία του ανθρώπου περιέχει την ταπεινότητα, την ευπείθια και την υπακοή και η συνείδησή του ταυτίζεται με την αποδοχή και το σεβασμό. Η ευπείθια είναι η αναγνώριση από μέρους του ανθρώπου γι' αυτό που πράγματι είναι. Πρόκειται για συνειδητοποίηση ότι ο άνθρωπος αναπαριστά μια μέτρια, αλλά οξυδερκή πραγματικότητα. Ο κόσμος του ανθρώπου είναι ένας κόσμος της τάξης,

75. Βλ. *Essais*, II, XII 154.

76. Βλ. *Essais*, I, XLII 315.

77. Για τις πολιτικές αντιλήψεις του Montaigne, βλ. M. Dreano, *ό.π.*, ιδιαίτ. 133-239.

όπου το υποκείμενο, παραιτούμενο από κάθε υπερβολή, αποδέχεται την ιδιαίτερη θέση του σε αυτόν:

Αφήνομαι οικειοθελώς να οδηγηθώ στη δημόσια τάξη του κόσμου. Μακάριος.. [εκείνος] που αφήνεται να κυλίσει μαλακά με το ουράνιο κύλισμα⁷⁸.

Ο άνθρωπος⁷⁹ κατέχει έτσι τη δική του θέση: μέσα σε αυτή τη θετικότητα του περιορισμού, υπάρχει άρρητα μια θετικότητα που στερεί τη δυνατότητα του ανθρώπου να εξετάσει εαυτόν ως δέον είναι. Αντίθετα, ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση του πεπερασμένου του, όχι για να αυτοσαρκασθεί, αλλά για να αυτοεκτιμηθεί ανακαλύπτοντας το ενδιαμέσο μεταξύ υπο- και υπερ-εκτίμησης. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στον Montaigne υπάρχει, άδηλη και ανομολόγητη, μια συγκεκριμένη ανθρωπολογική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος αποτιμάται ως καθαρή αξία: φτάνοντας στην ουδετερότητα του είναι, ο άνθρωπος μπορεί να χαίρεται την ύπαρξή του, η οποία γνωρίζει να προφυλάσσεται με την κατανόηση της θέσης της και την αποδοχή της που έχουν αναγορευθεί σε θεμελιώδη συστατικά της σωφροσύνης⁸⁰.

Με άλλα λόγια, η βάση για να κατανοήσει ο άνθρωπος τον εαυτό του δεν είναι οι γνώσεις που παράγει, αλλά η πραγματικότητα που αποδέχεται. Η αποδοχή καθίσταται λοιπόν συστατική ιδιότητα της ανθρώπινης υπόστασης. Είναι αυτή ακριβώς η προτεραιότητα της αποδοχής που σημαδεύει τη σχέση του ανθρώπου με την παράδοση: ενώ το παράγω παραπέμπει στην επινοητική δυνατότητα του ανθρώπου, το αποδέχομαι παραπέμπει στα πράγματα που λέγονται ή που έχουν ήδη λεχθεί. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει βέβαια πως ο Montaigne κατέφυγε στην παράδοση για να μελετήσει θεμελιώδη οντολογικά ερωτήματα. Σκοπός του ήταν να φέρει

78. Βλ. *Essais*, II, XVII 318.

79. Βλ. *Essais*, II, XXXVII 430.

80. Βλ. *Essais*, III, VII 193.

στην επιφάνεια τον τρόπο δια του οποίου ο άνθρωπος μπορεί να επικοινωνήσει με τη φιλοσοφική παράδοση. Το υπ-ακούειν αποτελεί τη βάση για τον προσανατολισμό του ανθρώπου, το μέσον δια του οποίου η ανθρώπινη ύπαρξη προσάγει νοήματα και παραστάσεις με σκοπό να ερευνήσει και να κατανοήσει τον εαυτό της και τον κόσμο. Η σκεπτικιστική κρίση είναι το εργαλείο για την ερμηνεία, είναι διαδικασία αποσαφήνισης, ανάπτυξης της κατανόησης και, κατ' επέκταση, ανάλυση του τρόπου δια του οποίου οφείλουμε να προσεγγίσουμε τη φιλοσοφική παράδοση. Πρόκειται για έργο με το οποίο η κατανόηση δείχνει την απλότητα των πραγμάτων μακριά από εξάρσεις και υπερβολές. Τέτοια είναι η έννοια της φρόνησης στον Montaigne και έτσι συστήνεται το ουμανιστικό της περιεχόμενο: η φρόνηση υπακούει στην ύπαρξη και στο θαυμασμό του βλέμματος με τις απεριόριστες παραστάσεις, για να ερμηνεύσει και να κατανοήσει.